

ŁUKASZ DAMURSKI

Politechnika Wroclawska

INTERNETOWE NARZĘDZIA PARTYCYPACJI SPOŁECZNEJ W PROCESIE PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO W POLSCE

Abstract: Online Citizen Participation Tools in Spatial Planning Process in Poland. In this paper Author describes the preliminary stage of development of e-participation in spatial planning in 5 biggest cities in Poland. The assessment of online tools of public communication shows that all the analyzed cities provide on their websites a minimum range of basic collaborative services. The most common e-participation tools are: publication of planning documents (texts and drawings), Internet maps, forms of official documents and the results of consultations. The most important failures of online public communication are: lack of general information about the planning procedures, poor functionality of Internet maps, insufficient offer of additional forms of participation. The research shows a growing importance of Internet tools in development of local democracy in Poland.

1. Rozwój zrównoważony a komunikacja społeczna

Rozwój zrównoważony, będący podstawową zasadą kształtowania polityki przestrzennej w Polsce (zob. *Ustawa...* 2003), obejmuje wiele zagadnień z zakresu środowiska przyrodniczego, społeczeństwa i gospodarki. Zrównoważone zarządzanie środowiskiem ma na celu zachowanie bioróżnorodności i zapewnienie możliwości stałego odnawiania się ekosystemów. Zrównoważony rozwój społeczny ma kształtować właściwe relacje między działalnością poszczególnych jednostek a normami społecznymi (dany rodzaj działalności można uznać za zrównoważony, jeśli nie przekracza norm obowiązujących w danej społeczności lokalnej), zaś w sferze gospodarczej zrównoważony rozwój musi przynosić większe korzyści niż poniesione koszty, a wypracowany kapitał powinien służyć nie tylko obecnym mieszkańcom, ale również przyszłym pokoleniom (na podstawie Bass *et al.* 1995). Prowadzone na całym świecie, zarówno w krajach wysoko rozwiniętych, jak i rozwijających się programy, projekty i strategie zrównoważonego rozwoju wskazują jednoznacznie, że w każdej z wymienionych dziedzin konieczne jest podejście komunikacyjne, partycypacyjne: bez

niego nie jest możliwy trwały konsensus między potrzebami środowiska, społeczeństwa i gospodarki¹ (zob. Hague 2004).

W projektowaniu urbanistycznym odpowiedzią na wyzwania rozwoju zrównoważonego jest idea zrównoważonych miast (*sustainable cities*). Zgodnie z nią miasta muszą zostać na nowo osadzone w swoim kontekście ekologicznym i kulturowym, a mieszkańcy powinni czynnie włączać się w proces planowania i zarządzania zasobami miejskimi (*URBACT* 2008). Pytanie o to, jak w praktyce ma wyglądać udział mieszkańców w procesie podejmowania decyzji publicznych jest obecne w historii demokracji od samego początku, czyli od czasów starożytnych greckich *polis*. Trwająca wiele wieków ewolucja ideologiczna człowieka doprowadziła do uniwersalizacji demokracji liberalnej jako optymalnej formy rządów (Fukuyama 1989), podporządkowując proces podejmowania decyzji publicznych w krajach demokratycznych kontroli społecznej w ramach przewidzianych prawem procedur komunikacji i partycypacji społecznej.

Istotą procesu komunikowania się jest przepływ informacji między różnymi podmiotami. Służy on uzgodnieniu przez wszystkich uczestników tego procesu wspólnego i tożsamego rozumienia sytuacji lub stanu (Hausner *et al.* 1999), jest również punktem wyjścia do dalszych, wspólnych działań.

Komunikacja społeczna w gospodarce przestrzennej to proces porozumiewania się ze wszystkimi osobami, grupami, instytucjami i organizacjami biorącymi udział w przedsięwzięciach przestrzennych lub zainteresowanych ich skutkami. O potrzebie dialogu i zrozumienia w gospodarce przestrzennej decyduje sama istota planowania, które ma służyć interesowi ogółu, ale musi też ingerować w różnorakie prawa jednostek (np. ograniczać prawo dysponowania własnością prywatną). Ta jawna sprzeczność między celami gospodarki przestrzennej a środkami, jakimi dysponuje domaga się rozwiązania właśnie na drodze komunikacji społecznej (por. Selle 2000), która ma służyć kształtowaniu, modyfikacji lub zmianie zasobu wiedzy, opinii, postaw i zachowań dotyczących organizowania przestrzeni zgodnie z intencjami oddziałujących na siebie nadawców i odbiorców (Pawłowska 2008).

Pojęcie *komunikacji społecznej* ściśle wiąże się z ideą partycypacji społecznej, a więc włączania w proces podejmowania decyzji przestrzennych różnych aktorów funkcjonujących w lokalnej przestrzeni społecznej: mieszkańców, inwestorów, projektantów, organizacji pozarządowych, ekspertów i władz samorządowych. Bez odpowiedniej komunikacji nie może być mowy o prawdziwej partycypacji, bez partycypacji zaś niemożliwa byłaby dalsza ewolucja procedur demokratycznych.

Czym jednak jest partycypacja społeczna? Jest to systematyczny proces, podczas którego mieszkańcy, inwestorzy, eksperci różnych dziedzin, urzędnicy, przedstawiciele władz oraz organizacje pozarządowe mają możliwość dzielenia się swymi doświadczeniami, wiedzą i poglądami w celu stworzenia wspólnego planu działania (por. Jakubowski 2001). W przypadku

¹ Jak stwierdza Pearce (1994) *rozwój zrównoważony* to proces, który obejmuje całe społeczeństwo i każdą funkcję, jaką w nim pełni: mieszkańców, rodziców, dzieci, uczniów, urzędników, nauczycieli, przedsiębiorców i pracowników; rozwój zrównoważony nie odbywa się samoczynnie, nie może również zostać narzucony przez autorytarne rządy – musi być wypracowany w drodze partnerstwa i konsultacji między poszczególnymi aktorami funkcjonującymi w danej przestrzeni.

gospodarki przestrzennej takim wspólnym planem działania jest projekt zagospodarowania przestrzennego, który – zgodnie z zasadami samorządności partycypacyjnej i planowania komunikatywnego (*participatory urban governance, communicative planning* – zob. Healey 1997) – musi być wypracowany w drodze konsultacji społecznych z udziałem wszystkich grup mieszkańców (w tym zwłaszcza ubogich, zmarginalizowanych i wykluczonych), musi odwoływać się do społecznej wizji rozwoju miasta, musi wreszcie kłaść nacisk na interes publiczny. Takie podejście bardzo trafnie opisują Narang i Reutersward (2006, s. 8): “*planning is thus no longer about plans. It is, and must increasingly be, about people*”.

2. Partycypacja społeczna w polskim systemie planowania przestrzennego

Zachodząca od 20 lat w Polsce transformacja systemowa zmierza (m.in.) do upodmiotowienia społeczności lokalnych przez stale zwiększanie wpływu mieszkańców na politykę samorządową. Począwszy od *Ustawy o samorządzie gminnym z 1990 r.* przez *Konstytucję z 1997 r.* i reformę administracji z 1998 r. aż po *Ustawę o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz ocenach oddziaływania na środowisko z 2008 r.* społeczności lokalne zyskują coraz więcej narzędzi umożliwiających oddziaływanie na politykę samorządową.

Niezwykle ważnym elementem tej polityki jest planowanie przestrzenne, które także podlega stopniowej demokratyzacji. Ostatnie zmiany i nowelizacje ustaw regulujących gospodarkę przestrzenną utrwalają trzy podstawowe formy angażowania mieszkańców w proces projektowy²: składanie wniosków, wyłożenie do publicznego wglądu (w tym obowiązująca od 2003 r. dyskusja publiczna) i składanie uwag (do 2003 r. klasyfikowanych jako protesty i zarzuty). Taki zakres partycypacji społecznej bywa różnie oceniany. Niektórzy badacze twierdzą, że nie gwarantuje on rzeczywistej współpracy mieszkańców z władzami samorządowymi w kształtowaniu polityki przestrzennej, a tylko stwarza pozory procedur demokratycznych (Hirt, Stanilov 2009). Inni natomiast uważają, że proces planistyczny angażuje społeczności lokalne w sposób wystarczający, brakuje nam natomiast dobrych praktyk w dziedzinie samorządności (Damurski 2010; Parysek 2010). Wszyscy jednak są zgodni, że niezależnie od obowiązujących regulacji prawnych udział mieszkańców w procesie podejmowania decyzji publicznych jest niski, a Polakom brakuje kompetencji obywatelskich (Sulek 2009).

Kto może uczestniczyć w procesie planowania przestrzennego? Zgodnie z obecnie obowiązującą *Ustawą z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* każdy może złożyć wniosek lub uwagę do sporządzanego studium lub planu miejscowego. Ogólnie rzecz biorąc, uczestników typowego procesu podejmowania decyzji przestrzennych można podzielić na cztery grupy: władze samorządowe, mieszkańcy, inwestorzy i organizacje pozarządowe.

² Dotyczy obu sporządzanych na poziomie lokalnym dokumentów planistycznych: studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego i miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

we³. Każda z nich ma nieco inne spojrzenie na kwestie rozwoju lokalnego, różna jest ich wiedza i sposób oceny rzeczywistości, dlatego też nie da się określić jakiejś jednej społecznej wizji rozwoju danej miejscowości (por. Bass *et al.* 1995). Tym bardziej więc zachodzi potrzeba rozwoju technik komunikacji i partycypacji społecznej w procesie podejmowania decyzji przestrzennych.

3. E-administracja, e-planowanie i e-partycypacja

Obserwowany od 20 lat dynamiczny rozwój technologii telekomunikacyjnych i towarzyszący mu stały wzrost liczby użytkowników Internetu dają impuls do wprowadzania nowych form kontaktu i współpracy między władzami różnych szczebli a obywatelami. Jeszcze niedawno – na przełomie XX i XXI w. – Internet odgrywał w odniesieniu do szeroko rozumianej sfery politycznej tylko rolę informacyjną: był źródłem wiedzy dla mieszkańców na temat lokalizacji poszczególnych jednostek administracji publicznej, ich struktury organizacyjnej, kompetencji i bieżących zadań. Później zaczęto stopniowo wprowadzać możliwość załatwienia niektórych spraw urzędowych *online*, a dziś rozwój e-administracji (ang. *e-government*) jest jednym z kluczowych zadań na drodze do usprawnienia administracji publicznej (zob. np. Grodzka 2007; *European Commission* 2010)⁴.

Ważnym momentem w ewolucji komunikacji społecznej było upowszechnienie nowych, interaktywnych aplikacji internetowych określanych ogólnie mianem „Web 2.0”. Ta istotna zmiana w sposobie korzystania z Internetu polegała przede wszystkim na umożliwieniu użytkownikom publikowania treści tworzonych przez nich samych (*self publishing*), nawiązywaniu i podtrzymywaniu kontaktów społecznych *online* (tzw. portale społecznościowe) oraz udoskonaleniu narzędzi służących do przeszukiwania stale rosnących zasobów sieciowych (por. Lourenço, Costa 2010). W odniesieniu do e-administracji rodzi to istotne konsekwencje, pozwala bowiem na znaczne poszerzenie wachlarza oferowanych form wymiany informacji między władzami (politykami, urzędnikami) a obywatelami. W efekcie następuje rozwój e-demokracji⁵, stosującej technologie informacyjne i komunikacyjne (ICT) w procesie angażowania obywateli w procesy podejmowania decyzji. Wdrażanie projektów w dziedzinie e-demokracji może być inicjowane przez władze (np. w celu obniżenia kosztów działalności administracji, zwiększenia skuteczności i przejrzystości procesów decyzyjnych) lub stymulowane przez mieszkańców i liderów społecznych (w celu kontroli nad działaniami polityków, zwiększenia wygody użytkowników czy podniesienia poziomu świadomości obywatelskiej – zob. *The Par-*

³ Podział ten nie jest ostry (rozłączny), tzn. poszczególni uczestnicy procesu projektowego mogą należeć do kilku grup jednocześnie. Niemniej praktyka projektowa wskazuje, że osoby biorące udział w spotkaniach czy składające wnioski lub uwagi koncentrują się na interesie tylko jednej z wymienionych kategorii.

⁴ Wyniki badań tzw. koszyka 20 podstawowych usług publicznych (w skład którego wchodzi m.in. rejestracja samochodu, złożenie deklaracji podatkowej czy rejestracja nowego przedsiębiorstwa) wskazują, że ich dostępność w Internecie sięgnęła w Europie w 2010 r. 82%, przewyższając znacznie poziom z 2009 r., który wynosił 69% (*European Commission* 2010).

⁵ E-demokracja (*e-democracy*) określana bywa również mianem demokracji cyfrowej (Sisk 2001) czy demokracji elektronicznej (Marczewska-Rytko 2001).

liamentary... 2009). W każdym z wymienionych przypadków demokracja internetowa może funkcjonować na różnych płaszczyznach i przyjmować różne postacie, począwszy od samorządowych blogów, czatów z przedstawicielami władz, forów dyskusyjnych, przez ankiety i referenda aż po głosowanie *online* w wyborach do władz różnych szczebli. W tym kontekście oczywiste jest, że globalna sieć komputerowa pośrednio lub bezpośrednio oddziałuje na proces podejmowania decyzji publicznych.

Wzorce komunikowania w Internecie między samorządem a mieszkańcami w kilku małych i średnich miastach Polski opisała na podstawie badań z lat 2004-2005 Przybylska (2007). Zdaniem Autorki stopień rozwoju stron internetowych nie dawał wówczas możliwości uczestnictwa w decyzjach podejmowanych przez samorzady. Przede wszystkim brakowało na nich informacji gwarantujących przejrzystość działań, a funkcje komunikacyjne były bardzo ograniczone i trudno dostępne. Podobne badania przeprowadzili w 2009 r. w ponad 100 gminach Meksyku Sandoval-Almazan i Gil-Garcia. Zaobserwowali oni, że samorzady relatywnie dobrze wypadają pod względem udostępniania informacji, podobnie pod względem oferowanych usług administracyjnych. Ograniczony jest natomiast dostęp do narzędzi umożliwiających interakcje między mieszkańcami i władzami (najczęściej są to ankiety internetowe, których wyniki nie są publikowane). Niemal zupełnie brakuje natomiast możliwości czynnej współpracy obywateli z politykami w podejmowaniu decyzji publicznych. Ogólnie rzecz biorąc, portale internetowe meksykańskich samorządów wciąż pozostają na pierwotnym poziomie rozwoju, czyli dostarczają ważnych informacji, ale nie gwarantują rzeczywistej, dwustronnej komunikacji między władzami a mieszkańcami (Sandoval-Almazan, Gil-Garcia 2012).

Mianem *e-partycypacji* będziemy nazywać angażowanie obywateli w proces podejmowania decyzji publicznych za pomocą Internetu. Gil-Garcia i Gonzalez-Miranda wskazują aż 9 kanałów służących rozwojowi *e-partycypacji*. Są to: działania podejmowane poza Internetem (takie jak edukacja, istota demokracji na poziomie samorządowym *etc.*), zachęty do partycypacji *online* (sposoby promocji społeczeństwa obywatelskiego stosowane w Internecie), informacja dla petentów (niezbędne minimum danych dotyczących urzędu, czyli nazwiska urzędników, godziny pracy, numery telefonów, adresy pocztowe i elektroniczne), fora dyskusyjne (umożliwiające wymianę komentarzy na wybrane tematy dotyczące polityki lokalnej), blogi (służące zwiększeniu świadomości dotyczącej określonych wątków lub rejonów przestrzennych, rejestrujące opinie użytkowników), czaty (prowadzenie rozmów w czasie rzeczywistym w określonych granicach czasowych), ankiety (pozwalające na zbieranie opinii użytkowników na temat bieżącej polityki w sposób bardziej mierzalny niż w ramach forów internetowych czy blogów), e-wybory (wymagające zazwyczaj dodatkowych elementów oprogramowania), publikacja wyników *e-partycypacji* (konieczna w celu określenia realnego wpływu użytkowników na proces decyzyjny) (Gil-Garcia, Gonzalez-Miranda 2010). Wszystkie one mają istotny wpływ na jakość i przebieg konsultacji społecznych.

Co znamienne, o sukcesie *e-partycypacji* na poziomie lokalnym w niewielkim stopniu decyduje posiadane przez uczestników doświadczenie demokratyczne zdobyte wcześniej poza Internetem – znacznie ważniejszy jest wcześniejszy udział w innych inicjatywach społecznych realizowanych za pośrednictwem sieci (wskazują na to badania prowadzone ostatnio we Włó-

szech – por. De Cindio, Peraboni 2009). Przebieg procesu e-partycypacji zależy również od cech i umiejętności uczestników, a także od tego, jaki ostatecznie wpływ będą miały konsultacje społeczne na podejmowane decyzje publiczne⁶ (Lourenço, Costa 2010). Oczywiście poprawne działanie i właściwe wykorzystanie narzędzi e-partycypacji wymaga czasu, ponieważ mieszkańcy i urzędnicy muszą zapoznać się z ich funkcjonowaniem w sferze dialogu i demokracji.

Zazwyczaj inicjatywy e-partycypacji są uznawane za udane, jeśli mają wielu użytkowników. Trzeba jednak pamiętać, że znaczenie poszczególnych uczestników procesu partycypacji społecznej zmienia się w czasie. Należy zatem stale monitorować aktywność poszczególnych użytkowników systemu, zwłaszcza w związku z kolejnymi etapami procedur i towarzyszącymi im wydarzeniami; warto również dążyć do zwiększenia zaangażowania tych aktorów, którzy w danym momencie nie są zainteresowani procesem decyzyjnym, aby w efekcie uzyskać wyższy poziom demokratyzacji podejmowanych decyzji. Dlatego też Sabo *et al.* (2011) proponują, aby narzędzia e-partycypacji wdrażać zawsze w powiązaniu z konkretnymi wydarzeniami poza Internetem, stymulując tym samym wśród uczestników poczucie konieczności udziału w procesie decyzyjnym. Podejście takie jest dlatego istotne, że decydenci często przeocząją (lub wręcz ignorują) różnice w postawach poszczególnych aktorów procesu decyzyjnego, traktując ich jako jednorodną grupę, co może prowadzić do nieuwzględnienia niektórych kluczowych potrzeb.

Nie da się ustalić jednego, uniwersalnego instrumentu, który spełniłby wszystkie wymagania różnorodnych form konsultacji społecznych. Zachodzi zatem potrzeba poszukiwania elastycznego narzędzia, o zmiennych parametrach, przy uwzględnieniu tego, że zwykłym mieszkańcom najłatwiej komunikować się w sferze politycznej przez zwykłą rozmowę (Lourenço, Costa 2010). Aplikacje komputerowe służące e-partycypacji muszą być zatem konstruowane modułowo, aby móc konfigurować zakres i formę ich działania w zależności od bieżących potrzeb procesu konsultacji społecznych (por. De Cindio, Peraboni 2009).

Dotychczasowym internetowym systemom negocjacyjnym często brakuje podejścia jakościowego, koniecznego w sytuacjach wymagających partycypacji społecznej. Nowe możliwości pojawiające się wraz z rozwojem „Web 2.0”, choć są inspirujące dla rozwoju e-partycypacji, to jednak nie są jeszcze w pełni wykorzystywane w procesach podejmowania decyzji publicznych (Lourenço, Costa 2010).

Opisane wymogi stawiane narzędziom e-partycypacji (elastyczność, modułowość, jakościowy charakter, powiązanie z działaniami poza Internetem) dotyczą podejmowania decyzji publicznych w ogóle, mają więc również zastosowanie w odniesieniu do e-planowania. Wyjątek będzie stanowić warunek elastyczności, który nie jest konieczny w przypadku ustawowych procedur planistycznych – będąca przedmiotem tego artykułu e-partycypacja w procesie planowania przestrzennego dotyczy bowiem przede wszystkim możliwości składania wniosków i uwag *online* oraz prezentacji projektów studium i planów miejscowych w Internecie.

Planowanie przestrzenne jest domeną administracji publicznej. Jak stwierdza *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, kształtowanie i prowadzenie polityki prze-

⁶ Jak stwierdza Coleman (2007) podstawowe pytanie badawcze nie brzmi „jakie media są w stanie uchwycić, moderować i podsumować głos społeczeństwa”, ale „czy instytucje polityczne chcą i potrafią wstąpić na drogę dialogu ze społeczeństwem?”.

strzennej należy do zadań samorządów terytorialnych i rządu centralnego (zob. *Ustawa...* 2003), a więc administracji różnych szczebli. Zatem przez analogię, e-administracja będzie mieć prawo do e-planowania.

Podstawowe założenia teoretyczne e-planowania zostały określone już kilka lat temu zarówno w literaturze zagranicznej (*e-planning*, zob. Budthimedhee *et al.* 2002), jak i na gruncie polskim (*planowanie cyberprzestrzenne*, zob. Szuba 2006). Najogólniej rzecz ujmując, *e-planowanie przestrzenne* to proces wspomagany systemami informatycznymi, którego nadrzędnym celem jest zapewnienie przepływu informacji między użytkownikami środowiska a ośrodkiem decyzyjnym spełniającym zadania planistyczne, z zachowaniem zasady równoprawności zainteresowanych stron w podejmowaniu decyzji przestrzennych. Termin e-planowanie jest zatem próbą ujęcia i opisu relacji między technologiami informacyjnymi a gospodarką przestrzenną⁷.

E-planowaniu stale towarzyszy pytanie o konkretne techniki i metody informatyczne, jakie mogą realizować zadania związane z procesem planistycznym. Zdaniem Antunes *et al.* narzędzia e-planowania powinny spełniać następujące, hasłowo ujęte kryteria: percepcja (*perception* – uwzględnienie poznawczych aspektów procesu podejmowania decyzji), podtrzymywanie (*retention* – uwzględnienie dotychczasowego doświadczenia osób i organizacji biorących udział w procesie planistycznym), uzewnętrznienie (*externalisation* – traktowanie procesu decyzyjnego jako wspólnego wysiłku wymagającego wymiany wiedzy między jego uczestnikami), rozpoznanie (*recognition* – akceptacja warunków, w których podejmowane są decyzje, a więc m.in. presji czasowej, nieprzewidywalności), zbieżne/rozbieżne modele współpracy (*divergent/convergent collaboration modes* – potrzeba wyboru odpowiedniej strategii umożliwiającej zespołową realizację zadań, z uwzględnieniem elastycznych form współpracy między członkami zespołów) i zarządzanie zadaniami (*task/pattern management* – zapewnienie decydującym możliwości kontroli nad poszczególnymi zadaniami, jednak bez narzucania ścisłych procedur). Ten dość zawiły opis właściwości procesu e-planowania prowadzi do pytania, czy możliwe jest w ogóle skonstruowanie narzędzi spełniających wszystkie wymienione kryteria. Zaproponowana przez Antunes *et al.* (2010) aplikacja do e-planowania wydaje się nieco uproszczona – jest to program, którego przestrzeń robocza pozwala na wizualizację różnych problemów na interaktywnej mapie. Mapa może być uzupełniana przez różne obiekty (szkice, rysunki i teksty), które są wypracowywane wspólnie przez użytkowników.

W Polsce nie brak przykładów dobrych praktyk dotyczących podejmowania decyzji przestrzennych z wykorzystaniem Internetu (zob. *Baza Dobrych Praktyk* 2012). Opisane w literaturze programy e-planowania i e-partycypacji są cennym źródłem wiedzy na temat możliwych do zastosowania internetowych technik i narzędzi planistycznych, jednak zazwyczaj mają charakter wycinkowy i jednorazowy, są dostosowane do konkretnego projektu i skierowane do określonej grupy odbiorców (zob. np. Andrzejewska *et al.* 2007).

⁷ O rosnącym zapotrzebowaniu na wiedzę dotyczącą e-planowania świadczy choćby utworzenie w 2011 r. czasopisma „International Journal of E-Planning Research (IJEPR)”, wydawanego przez Institute of Geography and Spatial Planning, University of Lisbon w Portugalii, będącego oficjalnym periodykiem Information Resources Management Association (zob. *International Journal...* 2012).

Przedmiotem prezentowanej pracy nie są jednak wszystkie stosowane obecnie formy i narzędzia e-planowania, ale raczej poszukiwanie uniwersalnych, zintegrowanych systemów planistycznych działających *online*, możliwych do wykorzystania w ramach obowiązujących procedur ustawowych, w tym zwłaszcza przy sporządzaniu projektów studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Dostępność tego rodzaju narzędzi może bowiem świadczyć o wysokim stopniu zaawansowania rozwoju e-administracji w naszym kraju.

4. Materiały i metody

Rozwój Internetu pociąga za sobą powstawanie nowych dziedzin wiedzy, zwłaszcza w naukach społecznych (np. socjologia Internetu – zob. Batorski, Olechnicki 2007). Procesowi temu towarzyszy oczywiście tworzenie nowych metod badawczych umożliwiających analizę różnorodnych pól oddziaływań globalnej sieci komputerowej na współczesne społeczeństwa. W odniesieniu do e-administracji badania takie prowadzili ostatnio m.in. Cabiddu (2010)⁸, Antunes *et al.* (2010)⁹, Sandoval-Almazan, Gil-Garcia (2012) czy naukowcy pracujący na zlecenie Komisji Europejskiej (*European Commission* 2010). Korzystając z ich doświadczenia, w prezentowanym opracowaniu zastosowano trzy kryteria oceny portali internetowych pod kątem ich funkcjonalności na potrzeby e-partycypacji w planowaniu przestrzennym: „przejrzystość”, „przeźrzenność” i „interaktywność”. W trakcie prac badawczych wymienione kryteria uszczegółowiono, dodając do każdego z nich kilka prostych pytań (tab. 1).

Wyniki oceny wybranych stron internetowych będą prowadzić do ich podziału na trzy grupy, zależnie od stopnia zaawansowania rozwoju narzędzi e-partycypacji w planowaniu przestrzennym. Pierwsza grupa będzie obejmować strony spełniające wszystkie lub prawie wszystkie wymienione warunki (9-12 pkt). Druga grupa będzie zawierać strony o średnim poziomie zaawansowania e-partycypacji (5-8 pkt), zaś trzecia obejmie strony słabo wyposażone w narzędzia partycypacji *online* (0- 4 pkt).

Do analizy wytypowano strony internetowe 5 największych miast Polski: Warszawy (1720 tys. mieszkańców), Krakowa (756 tys. mieszkańców), Łodzi (737 tys. mieszkańców), Wrocławia (633 tys. mieszkańców) i Poznania (552 tys. mieszkańców)¹⁰. Wybór ten był podyktowany trzema czynnikami. Po pierwsze, duże miasta, intensywnie zagospodarowane i wciąż dynamicznie się rozwijające, wywołują najwięcej problemów (konfliktów) przestrzennych, są zatem potencjalnie dobrym polem do wdrażania nowoczesnych form demokracji. Po drugie, duże miasta częściej niż inne ośrodki miejskie mają własne biura planowania przestrzennego, podlegające bezpośrednio władzom samorządowym, a jednocześnie powiązane ze środowiskami akademickimi. W efekcie

⁸ Cabiddu odwołuje się do metody Web Site Attribute Evaluation System (WAES) opracowanej już w 2000 r. przez Cyberspace Policy Research Group (Demchak *et al.* 2000).

⁹ Antunes *et al.* wykorzystują metodę Collaborative Spatial Decision Making (CSDM) opisaną w 2004 r. przez MacEachren i Brewer (2004).

¹⁰ Dane dotyczą faktycznego miejsca zamieszkania w grudniu 2010 r. (*Bank Danych Lokalnych* 2012).

Tabela 1

Kryteria oceny stopnia zaawansowania narzędzi e-partycypacji
na stronach internetowych wybranych miast

L.p.	Kryterium oceny	Opis	Pytania szczegółowe
1	„przejrzystość”	informacje dotyczące dokumentów planistycznych	1.1 Czy planowanie przestrzenne jest uwzględnione w menu na stronie głównej? 1.2 Czy wskazane są wydziały i osoby (urzędnicy) odpowiedzialne za działania związane z gospodarką przestrzenną wraz z podaniem ich danych kontaktowych (w tym zwłaszcza adresu e-mail)? 1.3 Czy na stronie internetowej opisane są podstawowe etapy ustawowego procesu planistycznego ze wskazaniem tych, na których możliwy jest udział mieszkańców? 1.4 Czy możliwy jest dostęp do obowiązujących dokumentów planistycznych (tekstów i rysunków studium i planów miejscowych)? 1.5 Czy możliwy jest dostęp do aktualnie sporządzanych projektów (tekstów i rysunków studium i planów miejscowych) wyłożonych do publicznego wglądu?
2	„przeźroczoność”	usługi umożliwiające pozyskiwanie informacji planistycznych na temat wybranych lokalizacji	2.1 Czy miasto ma własną internetową mapę połączoną z różnego rodzaju bazami danych przestrzennych, umożliwiającą wybór zakresu wyświetlanych treści? 2.2 Czy strony internetowe dają możliwość wskazania konkretnej lokalizacji (np. numeru domu, numeru działki) i wyszukania informacji o niej (np. zapisów studium lub planów miejscowych)? 2.3 Czy istnieje możliwość wyeksportowania pozyskanych danych do innych popularnych formatów plików (np. pdf, doc, jpg)?
3	„interaktywność”	zakres i charakter czynnego udziału w procesie planistycznym za pośrednictwem Internetu	3.1 Czy w ramach strony internetowej funkcjonuje specjalny system do prowadzenia działań z zakresu szeroko rozumianej komunikacji społecznej (nie tylko w dziedzinie planowania przestrzennego)? 3.2 Czy w ramach strony internetowej funkcjonują narzędzia dedykowane ustawowym formom partycypacji społecznej w procesie planowania przestrzennego (składanie wniosków i uwag)? 3.3 Czy w ramach strony internetowej funkcjonują narzędzia dedykowane pozaustawowym formom partycypacji społecznej w procesie planowania przestrzennego (np. ankiety, fora dyskusyjne)? 3.4 Czy wyniki prowadzonych konsultacji społecznych dotyczących planowania przestrzennego (rozstrzygnięcia wniosków i uwag, protokoły z dyskusji, wyniki ankiet i sondaży) są publikowane na stronie internetowej, wraz z określeniem sposobu ich uwzględnienia przez władze samorządowe?

Źródło: Opracowanie własne (tab.1-5).

stają się swoistymi „innowatorami” w dziedzinie gospodarki przestrzennej – wypracowane przez nie rozwiązania (techniki planistyczne, narzędzia informatyczne, usprawnienia organizacyjne) stosowane są później z różnymi modyfikacjami w innych miastach. Warto zatem śledzić ich postępy w zakresie e-partycypacji, aby móc ocenić szanse rozwoju tej dziedziny w skali całego kraju. Po trzecie wreszcie, sama wielkość tych miast przemawia za takim wyborem przedmiotu badań – 5 największych miast Polski skupia bowiem łącznie 11,5% ludności kraju.

Badania przeprowadzono w lutym 2012 r., a więc w czasie, gdy większość polskich miast nie dysponowała jeszcze pełnym, zintegrowanym systemem e-partycypacji w planowaniu przestrzennym. Takie podejście ma istotny walor poznawczy: pozwala uchwycić pewne zjawiska *in statu nascendi*, niejako „na żywo”. Oczywiście podobne badania trzeba będzie prowadzić również w kolejnych latach, aby uzyskać pełny obraz dynamiki rozwoju internetowych narzędzi partycypacji w naszym kraju.

Układ dalszej części tego opracowania nawiązuje do ustalonych wcześniej kryteriów oceny stopnia rozwoju e-partycypacji: „przejrzystości”, „przeźrzenności” i „interaktywności”. Prezentowane analizy podzielono więc na 3 części, co odpowiada poniekąd naturalnej logice partycypacji¹¹. Wszak uczestnik procesu planistycznego musi najpierw uzyskać dostęp do ogólnych informacji na temat obowiązujących procedur („przejrzystość”), następnie wyszukuje interesujące go dane o wybranej lokalizacji („przeźrzenność”), aby wreszcie wziąć udział w dotyczącym go projekcie („interaktywność”).

5. Przejrzystość

O przejrzystości stron internetowych decyduje ich układ graficzny, logika elementów wchodzących w skład menu, organizacja treści i dostępność poszukiwanych informacji. W przypadku e-partycypacji w planowaniu przestrzennym stroną internetową urzędu miejskiego można uznać za przejrzystą, jeśli tematyka związana z gospodarką przestrzenną jest łatwo dostępna z menu głównego, jeśli w odpowiednim miejscu prezentowany jest komplet informacji dotyczących wydziałów i osób zajmujących się planowaniem, jeśli strona zawiera opis obowiązujących procedur projektowych, wreszcie – jeśli samorząd oferuje dostęp do obowiązujących i sporządzanych dokumentów¹² (tab. 2).

Aby uzyskać informacje z zakresu planowania przestrzennego na stronach internetowych miasta stołecznego Warszawy, trzeba w górnym menu wybrać pozycję „Dla firm i inwestorów”, następnie „Dla przedsiębiorców”, gdzie z kolei w prawym menu należy wskazać „Uwarunkowania przestrzenne inwestowania w Warszawie”. Tu uzyskamy dostęp do wszystkich najważniejszych dokumentów planistycznych, w tym do studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzen-

¹¹ Por. skala partycypacji społecznej zaproponowana przez Pawłowską (2008).

¹² Na marginesie warto zauważyć, że *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* nakłada na gminy obowiązek publikacji dokumentów planistycznych w Internecie tylko w dwóch przypadkach: studium w trakcie wyłożenia do publicznego wglądu oraz uchwały w sprawie uchwalenia planu miejscowego (zob. *Ustawa...* 2003).

Tabela 2

Ocena „przejrzystości” wybranych stron internetowych.
Odpowiedzi na pytania przedstawiono w formie punktów:
0 pkt = nie, 0,5 pkt = częściowo, 1 pkt = tak

Pytania szczegółowe	Punkcja				
	Warszawa	Kraków	Łódź	Wrocław	Poznań
1.1. Czy planowanie przestrzenne jest uwzględnione w menu na stronie głównej?	0,5	0,5	1	1	1
1.2. Czy wskazane są wydziały i osoby (urzędnicy) odpowiedzialne za działania związane z gospodarką przestrzenną wraz z podaniem ich danych kontaktowych (w tym zwłaszcza adresu e-mail) i zakresu kompetencji?	1	1	1	1	1
1.3. Czy na stronie internetowej opisane są podstawowe etapy ustawowego procesu planistycznego ze wskazaniem tych, na których możliwy jest udział mieszkańców?	0	0	0	0	0
1.4. Czy możliwy jest dostęp do obowiązujących dokumentów planistycznych (tekstów i rysunków studium i planów miejscowych)?	1	1	1	1.0	1
1.5. Czy możliwy jest dostęp online do aktualnie sporządzanych projektów (tekstów i rysunków studium i planów miejscowych wyłożonych do publicznego wglądu)?	1	1	1	0	1
Suma (max = 5 pkt)	3,5	3,5	4	3	4

nego (obowiązujących i w trakcie opracowania), jak również do polityki w zakresie ochrony zabytków. Niestety, wykaz tych dokumentów opatrzony jest dość lakoniczną informacją: „uwarunkowania przestrzenne inwestowania w Warszawie wynikają z szeregu obowiązujących aktów prawnych z zakresu planowania i zagospodarowania przestrzennego” (*Miasto Stołeczne...* 2012), która nie zachęca potencjalnego użytkownika do partycypacji, odsyłając go do bliżej nieokreślonych ustaw i rozporządzeń, zamiast zainteresować go sprawami planowania przestrzennego. Nie ma zatem odpowiedzi na pytanie: jak przebiegają typowe procedury sporządzania poszczególnych dokumentów, ani też: w którym momencie mieszkańcy mogą się w nie włączyć. Zresztą już to, że planowanie przestrzenne zostało umieszczone w kategorii „Dla firm i inwestorów”, a nie „Dla mieszkańców” może wskazywać, że władzom samorządowym nie zależy na głosie zwykłych obywateli.

Na korzyść stron internetowych Warszawy przemawia to, że w Biuletynie Informacji Publicznej (ryc. 1 – kolorowa wkładka, s. 33) znajdują się nie tylko ogłoszenia o przystąpieniu do sporządzenia planów miejscowych, ogłoszenia o wyłożeniu do publicznego wglądu czy też wykazy złożonych uwag (wraz z rozstrzygnięciem), ale również pełne wersje projektów

planów będących w trakcie wyłożenia do publicznego wglądu (teksty, rysunki i prognozy oddziaływania na środowisko) wraz z podaniem godzin dyżurów projektantów planów (ryc. 1 – kolorowa wkładka, s. 33). Co więcej, na stronach internetowych łatwo można również odnaleźć szczegółowe informacje na temat Biura Architektury i Planowania Przestrzennego, które jest odpowiedzialne za sporządzanie projektów i prowadzenie procedur (ze strony głównej należy wybrać w górnym menu „O Warszawie”, dalej „Władze miasta” i „Biura Urzędu”).

W przypadku Krakowa dostęp do informacji na temat procesu planistycznego jest nieco bardziej skomplikowany. Najkrótszym, choć nie najbardziej logicznym, sposobem na dotarcie do opisu zagadnień związanych z planowaniem przestrzennym jest wybór z górnego menu odnośnika do Biuletynu Informacji Publicznej, w którym następnie należy wskazać w lewym menu opcję „Rozwój miasta” i dalej „Planowanie przestrzenne”. Z pozoru bardziej „intuicyjne” kategorie pojawiające się w górnym menu strony głównej, takie jak „Nasze miasto” czy „Samorząd”, mogą w tym przypadku wprowadzać użytkownika w błąd, ponieważ nie zawierają prostych linków do DFtroi z zakresu planowania przestrzennego (Kraków 2012).

Na stronach poświęconych gospodarce przestrzennej nie ma ogólnego opisu poszczególnych typów dokumentów planistycznych, ani też obowiązujących procedur ich sporządzania. Co więcej, kolejność, w jakiej zostały wymienione dokumenty, jest nielogiczna: najpierw mowa jest o planach miejscowych, a dopiero później o studium¹³. Korzystne jest natomiast ściśle powiązanie prezentowanej tematyki ze szczegółowymi informacjami dotyczącymi Biura Planowania Przestrzennego UMK: adresem, mapą dojazdu, godzinami pracy, numerami telefonów i adresami e-mail. Łatwo dostępne są również same plany – zarówno te obowiązujące, jak i będące w trakcie opracowania (wyłożone do publicznego wglądu). Dla niektórych projektów opisano również dotychczas wykonane etapy procedury, choć bez wspomnianego, ogólnego wprowadzenia, tego rodzaju treści mogą być niezrozumiałe.

W Łodzi temat „Urbanistyka i geodezja” można odnaleźć w górnym menu strony głównej, w zakładce „Miasto” (Urząd Miasta... 2012). To jedna z prostszych ścieżek dostępu do informacji o planowaniu przestrzennym w grupie 5 analizowanych stron internetowych. Na podstronie „Urbanistyka i geodezja” znajdują się linki do studium i planów miejscowych (a także do innych interesujących materiałów graficznych, takich jak np. mapa akustyczna), dostępnych w formie elektronicznej na stronach Miejskiej Pracowni Urbanistycznej w Łodzi. Tam też można odnaleźć pełen zakres danych kontaktowych, jak również informacje dotyczące struktury organizacyjnej i profilu działalności Pracowni. Brakuje natomiast opisu możliwych form uczestnictwa mieszkańców w procesie projektowym, jak również wskazania etapów procedury, na których takie uczestnictwo jest możliwe.

Wrocławską stronę główną urzędu miejskiego oferuje bezpośredni dostęp do informacji dotyczących planowania przestrzennego, choć dopiero w ósmej (licząc od góry) grupie lewego

¹³ Dokładny cytat ze strony internetowej Krakowa poświęconej gospodarce przestrzennej: „Dział zawiera informacje na temat miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, obowiązujących oraz aktualnie sporządzanych w granicach miasta Krakowa wraz z odnośnikami do związanych z nimi uchwał, zarządzeń, projektów i innych załączników graficznych. Znajdują się tu również informacje dotyczące *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa*” (Kraków 2012).

menu, zatytułowanej „Mapy Wrocławia” (*Wrocław... 2012*). Odnalezienie interesujących nas treści może przysporzyć pewnych trudności.

Jeśli chodzi o zasoby stron internetowych Wrocławia, to warto zauważyć, że w ramach Systemu Informacji Przestrzennej Wrocławia użytkownikom oferowany jest nie tylko dostęp do rysunków obowiązujących planów w popularnym formacie „pdf”, ale również w postaci plików rastrowych z georeferencjami (teksty uchwał są dostępne w formacie „pdf”). Studium udostępnione jest w całości (tekst i rysunki w formacie „pdf”) i opatrzone odpowiednim komentarzem¹⁴. Niestety, samorząd nie daje możliwości przeglądania projektów wyłożonych do publicznego wglądu.

Strony internetowe Poznania zapewniają względnie łatwy dostęp do informacji na temat planowania przestrzennego. Na stronie głównej należy w górnym menu wybrać „Miasto/Samorząd”, a następnie wśród wielu tematów odnaleźć grupę „Obsługa mieszkańca” i tam wskazać „Miejską Pracownię Urbanistyczną” (*Poznań...2012*). Na stronach MPU prezentowane są nie tylko szczegółowe dane kontaktowe dotyczące samej Pracowni (w tym lokalizacja i godziny otwarcia tzw. Punktu informacyjnego), ale również pełne wersje planów obowiązujących i będących w trakcie opracowania wraz z określeniem kluczowych etapów procedury. Dobrze umiejscowione – w centrum, pod górnym menu – jest także zaproszenie do pozaustawowych konsultacji społecznych nad projektami planów miejscowych (będzie o tym mowa szerzej w kolejnych punktach prezentowanego opracowania). Jeśli chodzi o *Studium*, to jest ono zaprezentowane w formie struktury katalogów, w której użytkownik może wskazać interesujący go fragment tekstu lub bezpośrednio sięgnąć do odpowiedniego załącznika graficznego.

6. Przestrzenność

Pod hasłem *przestrzenności* samorządowych stron internetowych największych miast Polski będziemy w tym opracowaniu rozumieć różne narzędzia umożliwiające użytkownikom pozyskiwanie informacji planistycznych na temat wybranych lokalizacji. W tym celu urzędy powinny dysponować własnym systemem informacji przestrzennej (mapą internetową z dostępem do różnych baz danych), powiązany z zaawansowaną wyszukiwarką internetową. Ponadto, uzyskane *online* informacje powinny być możliwe do zapisania na dysku użytkownika przez ich wyeksportowanie do jednego z popularnych formatów plików, np. pdf, doc, jpg (tab. 3).

Miasto Stołeczne Warszawa dysponuje własnym, bogatym internetowym Serwisem Mapowym, obejmującym m.in. aktualne mapy i zdjęcia lotnicze, mapy historyczne, mapy własności, cmentarze oraz plany miejscowe. Treści planistyczne są prezentowane na mapie w podziale na „Plany uchwalone – wersja elektroniczna”, „Plany uchwalone – wersja analogowa”, „Ponowne przystąpienie” oraz „Plany w opracowaniu”. Niestety, mniej więcej połowa planów

¹⁴ Cytat ze strony internetowej Wrocławia dotyczącej studium: *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia* jest dokumentem określającym kierunki polityki przestrzennej gminy. Zapisy *Studium...* mają charakter ogólny, nie odnoszą się do pojedynczych działek czy budynków lecz do większych obszarów – zespołów urbanistycznych. Ustalenia *Studium...* są wiążące przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, nie stanowią jednak podstawy prawnej do wydawania decyzji administracyjnych” (*Wrocław... 2012*).

Tabela 3

Ocena „przeźrenności” wybranych stron internetowych.
Odpowiedzi na pytania przedstawiono w formie punktów:
0 pkt = nie, 0,5 pkt = częściowo, 1 pkt = tak

Pytania szczegółowe	Punkcja				
	Warszawa	Kraków	Łódź	Wrocław	Poznań
2.1. Czy miasto ma własną internetową mapę połączoną z różnego rodzaju bazami danych przestrzennych, umożliwiającą wybór zakresu wyświetlanych treści?	1	1	0,5	1	1
2.2. Czy strony internetowe dają możliwość wskazania konkretnej lokalizacji (np. numeru domu, numeru działki) i wyszukania informacji o niej (np. zapisów studium lub planów miejscowych)?	0,5	0	0	1	0,5
2.3. Czy istnieje możliwość wyeksportowania pozyskanych danych do innych popularnych formatów plików (np. pdf, doc, jpg)?	0	0	0	1	0
Suma (max = 3 pkt)	1,5	1	0,5	3	1,5

obowiązujących dostępna jest wyłącznie w wersji „analogowej”, co oznacza, że w Serwisie można obejrzyć tylko ich granice. Ponadto, oferowana użytkownikom wyszukiwarka lokalizacji zawiera *de facto* tylko dwa moduły: wyszukiwanie według nazw ulic (opcjonalnie z podaniem numeru domu) oraz według nazw planów. Uzyskane w ten sposób informacje mogą zostać co najwyżej wyświetlone jako nowa strona internetowa (gotowa do wydruku), nie mogą natomiast zostać zapisane w innym formacie pliku.

Na stronach internetowych Biuletynu Informacji Publicznej Krakowa dostępna jest rozbudowana Przeglądarka Opracowań Kartograficznych umożliwiającą przeglądanie takich zasobów mapowych, jak: stan prac planistycznych, studium, obowiązujące plany miejscowe, skanowanie laserowe Krakowa, strefy zalewowe *etc.* (*Przeglądarka...* 2012). Mimo szerokiego zakresu prezentowanych danych, ma ona jednak kilka istotnych wad. Po pierwsze, nie ma możliwości wskazania konkretnej lokalizacji (nazwy ulicy, numeru działki); po drugie, nie ma bezpośredniego powiązania między rysunkami a tekstami poszczególnych dokumentów; po trzecie wreszcie, zapisanie uzyskanych informacji w odrębnym pliku jest praktycznie niemożliwe.

Przeźrenna funkcjonalność strony internetowej Łodzi jest jeszcze mniejsza niż w przypadku Krakowa. Dostępna ze stron Miejskiej Pracowni Urbanistycznej mapa wszystkich obowiązujących planów miejscowych wymaga instalacji dodatkowego oprogramowania (tzw. wtyczki do przeglądarki internetowej), co znacznie utrudnia korzystanie z mapy przez niezorientowanych użytkowników, a ponadto opatrzona jest nieprawdziwą informacją, jakoby z poziomu mapy można było otworzyć powiązane dokumenty (np. teksty uchwał) po ustawieniu kursora nad wybranym obszarem i kliknięciu z przytrzymanym klawiszem Ctrl (*Miejska Pracownia...w Łodzi* 2012). Ogólna ocena tej strony wypada zatem najslabiej ze wszystkich.

Wrocław oferuje internautom niezwykle rozbudowany System Informacji Przestrzennej Wrocławia (*System...* 2012). Już sama strona startowa wskazuje na wiele ważnych udogodnień, pozwala bowiem na wybór konkretnej lokalizacji w przestrzeni miasta przez podanie jednego z następujących parametrów: nazwy ulicy (z numerem adresowym), nazwy planu lub jego umownego numeru, numeru uchwały Rady Miejskiej lub numeru działki (z nazwą obrębu i numerem arkusza – ryc. 2 – kolorowa wkładka, s. 34). Można również wybrać interesujący nas plan z listy ponad 300 obowiązujących we Wrocławiu planów miejscowych. Po odnalezieniu szukanych informacji możemy zdecydować, jaki zakres treści ma być pokazany na ekranie (treść planu, legenda planu, nazwy ulic, numery działek *etc.*), a następnie uzyskany obraz zapisać w formie pliku „pdf”.

Równie funkcjonalne są strony internetowe poznańskiej Miejskiej Pracowni Urbanistycznej. Można na nich wyszukiwać opracowań planistycznych według ustalonych przez siebie kryteriów, np. według symbolu planu lub jego nazwy, według numeru uchwały lub według terminu wyłożenia (*Miejska Pracownia...w Poznaniu* 2012). Nie ma natomiast możliwości wskazania konkretnego adresu lub nazwy ulicy. O wszystkich planach – zarówno tych obowiązujących, jak i będących w trakcie opracowania (łącznie ponad 250 dokumentów) – dostępny jest pełen zasób informacji, w tym. m.in. Uchwała o przystąpieniu, tekst planu, rysunek planu, publikacja w dzienniku urzędowym województwa, powierzchnia obszaru opracowania, lokalizacja w przestrzeni miasta, terminy kolejnych etapów procedury *etc.* Jedynym mankamentem jest brak mapy zbiorczej, pokazującej plany miejscowe zagospodarowania przestrzennego w powiązaniu z innymi treściami (tzw. Mapa Miejska zawiera co prawda dwie warstwy dedykowane zagadnieniom planowania przestrzennego, jednak są one puste), a w związku z tym możliwość wyeksportowania pozyskanych danych do innego formatu plików jest niewystarczająca, dotyczy bowiem wyłącznie samych planów, bez odniesienia do innych informacji przestrzennych.

7. Interaktywność

Interaktywne strony internetowe umożliwiają wymianę informacji między użytkownikami a zarządcą systemu. W przypadku administracji publicznej „interaktywność” jest ściśle związana z e-partycypacją, świadczy bowiem o potencjalnej otwartości władz na współpracę z obywatelami w podejmowaniu decyzji publicznych. Na udział mieszkańców w procesie decyzyjnym będą zatem wpływały takie cechy stron internetowych, jak: istnienie specjalnego systemu służącego komunikacji między samorządem a mieszkańcami, dostępność formularzy umożliwiających udział w ustawowych i pozaustawowych formach partycypacji społecznej, czy publikacja wyników przeprowadzonych konsultacji społecznych (tab. 4).

Miasto Stołeczne Warszawa oferuje swoim mieszkańcom profesjonalne, kompleksowe narzędzie do komunikacji za pośrednictwem Internetu. Wybierając w górnym menu strony głównej opcję „Dla mieszkańców”, a następnie „Konsultacje społeczne” możemy łatwo trafić na podstronę poświęconą wielu różnym formom współpracy między samorządem a obywatelami (*Konsultacje...* 2012). Dotyczą one zarówno zagadnień przestrzennych (w tym procedur planistycznych), jak i szeroko rozumianej polityki samorządowej (np. strategii rozwoju kultury poszczególnych dzielnic, statutów rad osiedli, programu współpracy z organizacjami pozarządowymi, nazw no-

wych stacji linii metra *etc.*). Aby wziąć udział w konsultacjach można wybrać dogodny dla siebie kanał komunikacji, np. ankietę *online*, ankietę w wersji papierowej, komentarz na stronie internetowej, zaznaczenie lokalizacji nowego obiektu na interaktywnej mapie itp.

W dziedzinie planowania przestrzennego Warszawa dostarcza użytkownikom gotowe wzory dokumentów umożliwiające składanie wniosków i uwag do planów zgodnie z *Ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*. Są one co prawda dostępne wyłącznie w formacie „pdf” (bez możliwości edycji), muszą więc zostać wydrukowane, wypełnione ręcznie i złożone w urzędzie, ale jednak jest to duże ułatwienie zarówno dla mieszkańców (którzy nie muszą tworzyć nowych dokumentów od podstaw), jak i dla urzędników (którzy otrzymują pisma w zestandaryzowanej postaci). Wykazy uwag (wraz z rozstrzygnięciem Prezydenta i uzasadnieniem) są publikowane w Internecie (wykazów wniosków nie odnaleziono). Warszawski magistrat nie zapewnia natomiast żadnych pozaustawowych form udziału w procedurach planistycznych.

Kraków szczyli się tym, że w 2008 r. jako pierwszy w Polsce powołał Referat ds. Komunikacji Społecznej. Działania podejmowane przez tę komórkę Urzędu Miasta obejmują m.in. sferę

Tabela 4

Ocena „interaktywności” wybranych stron internetowych.
Odpowiedzi na pytania przedstawiono w formie punktów:
0 pkt = nie, 0,5 pkt = częściowo, 1 pkt = tak

Pytania szczegółowe	Punktacja				
	Warszawa	Kraków	Łódź	Wrocław	Poznań
3.1. Czy w ramach strony internetowej funkcjonuje specjalny system do prowadzenia działań z zakresu szeroko rozumianej komunikacji społecznej (nie tylko w dziedzinie planowania przestrzennego)?	1	1	0,5	0	1
3.2. Czy w ramach strony internetowej funkcjonują narzędzia dedykowane ustawowym formom partycypacji społecznej w procesie planowania przestrzennego (składanie wniosków i uwag)?	1	1	1	1	1
3.3. Czy w ramach strony internetowej funkcjonują narzędzia dedykowane pozaustawowym formom partycypacji społecznej w procesie planowania przestrzennego (np. ankiety, fora dyskusyjne)?	0	0	0	0	1
3.4. Czy wyniki prowadzonych konsultacji społecznych dotyczących planowania przestrzennego (rozstrzygnięcia wniosków i uwag, protokoły z dyskusji, wyniki ankiet i sondaży) są publikowane na stronie internetowej, wraz z określeniem sposobu ich uwzględnienia przez władze samorządowe?	0,5	1	0,5	1	0,5
Suma (max = 4 pkt)	2,5	3	2	2	3,5

e-partycypacji – Kraków ma specjalną stronę internetową poświęconą komunikacji społecznej (ze strony głównej należy wybrać zakładkę „Nasze miasto”, a następnie w lewym menu „Dialog społeczny” – ryc. 3 – kolorowa wkładka, s. 34). Oferuje ona wiele profesjonalnych narzędzi e-partycypacji w różnych dziedzinach, takich jak transport, ochrona zdrowia, bezpieczeństwo, ochrona środowiska, oświata czy kultura (*Dialog...* 2012). Ustalony został również katalog inwestycji miejskich wybranych do pełnych konsultacji społecznych, a część z nich jest już w trakcie konsultacji. Wyniki prowadzonych działań są publikowane w formie raportów na stronie internetowej *Dialogu Społecznego*.

Jedną z dziedzin, którym krakowski portal komunikacji społecznej nadaje wysoką rangę jest planowanie przestrzenne. Nie ma tu jednak żadnej możliwości pozaustawowej partycypacji społecznej czy e-partycypacji, a tylko odnośniki do odpowiednich podstron Biura Planowania Przestrzennego. Samo zaś BPP oferuje możliwość składania wniosków i uwag do planów za pośrednictwem ogólnopolskiej Elektronicznej Platformy Usług Administracji Publicznej (*ePUAP* 2012). Aby złożyć pismo lub dokument przez Internet, należy najpierw zarejestrować się podając dane osobowe, a następnie wskazać, jaką sprawę chce się załatwić i w jakim urzędzie. Wszystkie wykazy wniosków i uwag są publikowane na stronach Biuletynu Informacji Publicznej Krakowa.

Na stronach internetowych Łodzi dostępne są informacje na temat prowadzonych obecnie, już przeprowadzonych i planowanych w przyszłości konsultacji społecznych. Aby uzyskać dostęp do tych zasobów, należy w górnym menu wybrać „Samorząd” i dalej „Konsultacje społeczne” (*Urząd Miasta...* 2012). Zakres proponowanych form partycypacji społecznej jest w przypadku Łodzi dość ograniczony (najczęściej są to formularze ankietowe w formie pliku tekstowego, które po wypełnieniu należy przesłać na wskazany adres e-mail, okresowo uruchamiane są również fora dyskusyjne, organizuje się również spotkania informacyjne w Urzędzie Miasta), a tematyka konsultacji nie obejmuje planowania przestrzennego w znaczeniu ustawowym (najczęściej pojawiające się tematy to lokalizacja nowych obiektów lub likwidacja obiektów istniejących, dokumenty polityki rozwoju). Z realizowanej w ten sposób komunikacji społecznej sporządzane są sprawozdania i podsumowania, które następnie publikuje się w Internecie.

Jeśli chodzi o ustawowe procedury planistyczne, to na stronach Miejskiej Pracowni Urbanistycznej dostępne są gotowe wzory wniosków i uwag do sporządzanych dokumentów (w formacie „doc” – do edycji). Warto docenić to, że wzory te zostały zindywidualizowane na potrzeby poszczególnych dokumentów – każdy z nich zawiera pełną nazwę odpowiedniego planu. Brakuje natomiast rozstrzygnięć Prezydenta dotyczących rozpatrzenia wniosków i uwag.

We Wrocławiu informacje o prowadzonych przez Urząd Miejski konsultacjach społecznych nie są dostępne bezpośrednio na stronie głównej – aby do nich dotrzeć trzeba w górnym menu wybrać opcję „NGO”, czyli wejść na podstronę dedykowaną organizacjom pozarządowym (*Wrocław...* 2012). Prezentowane tam treści dotyczą jednak przede wszystkim współpracy magistratu z tymi właśnie organizacjami: są to aktualne ogłoszenia o przystąpieniu do konsultacji na wybrane tematy (takie jak np. program opieki nad zwierzętami bezdomnymi) i informacje o wynikach wcześniejszych konsultacji. Nie jest to zatem strona skierowana do wszystkich mieszkańców, dotycząca szerokiego spectrum codziennych problemów miasta.

W dziedzinie planowania przestrzennego zakres oferowanych usług jest względnie ograniczony. Wybierając na stronach wrocławskiego Biuletynu Informacji Publicznej w lewym menu opcję „Zagospodarowanie przestrzenne”, uzyskujemy dostęp do wielu informacji dotyczących procedur planistycznych, w tym do standardowych wzorów pism w formacie „pdf” (wnioski i uwagi) i zarządzeń w sprawie rozpatrzenia wniosków i uwag do planów.

Poznań przewyższa pod względem proponowanych form komunikacji społecznej i zakresu tematycznego prowadzonych konsultacji społecznych wszystkie wcześniej analizowane przykłady miast. Na stronie głównej, w lewym menu użytkownik ma bezpośredni dostęp do dwóch pozycji związanych z e-partycypacją: „Dialog społeczny – forum” oraz „Konsultacje społeczne” (Poznań... 2012). Pierwsza z nich umożliwia udział w oficjalnym forum internetowym Urzędu Miasta, gdzie poruszane są różne wątki, począwszy od podatku od nieruchomości przez kwestie bezpieczeństwa ruchu drogowego, aż po projekt strategii rozwoju miasta. Na pytania i tematy poruszane przez użytkowników odpowiadają na bieżąco pracownicy magistratu. Druga forma partycypacji – „Konsultacje społeczne” – to platforma informacyjna opisująca możliwości opiniowania różnych decyzji podejmowanych przez władze Poznania. Co znamienne, wśród proponowanych tematów konsultacji dominują kwestie związane z planowaniem przestrzennym, choć ich forma wybiega poza zakres ustawowych wniosków, dyskusji publicznych i uwag do projektu. Jak stwierdzają autorzy strony internetowej, konsultacje dotyczące mpzp nie wynikają z *Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, ale są inicjatywą Rady Miasta Poznania. Przebiegają one dwuetapowo. Na wstępnym etapie projektanci z MPU przedstawiają tylko obecny stan zagospodarowania terenu, oczekując na inicjatywę mieszkańców, co do sposobu jego zagospodarowania – nie ma żadnych gotowych planów ani „wizji” w tym zakresie. W drugim etapie celem jest omówienie koncepcji projektu planu (po uzgodnieniach) oraz zebranie opinii w tej sprawie. Konsultacje te mają formę otwartych spotkań, a ich wyniki opisywane są w raporcie, który jednak nie jest upubliczniany, a jedynie udostępniany zainteresowanym osobom (również w wersji elektronicznej wysyłanej na wskazany adres e-mail). Nie jest to zatem forma e-partycypacji, choć może świadczyć o gotowości samorządowców do współpracy z mieszkańcami i wskazuje na istotny potencjał w dziedzinie komunikacji społecznej, który w przyszłości prawdopodobnie będzie wykorzystywał nowoczesne narzędzia internetowe.

W zakresie ustawowych procedur projektowych poznańska Miejska Pracownia Urbanistyczna w zakładce „Dokumenty do pobrania” oferuje łatwy dostęp do uniwersalnych wzorów wniosków i uwag do planów w dwóch formatach do wyboru („pdf” i „doc”). Na stronach MPU nie są niestety publikowane zarządzenia Prezydenta dotyczące rozpatrzenia złożonych wniosków i uwag.

Podsumowanie i wnioski

W prezentowanym opracowaniu opisano wstępny etap rozwoju e-partycypacji w procesie planowania przestrzennego w 5 największych miastach Polski (Warszawie, Krakowie, Łodzi, Wrocławiu i Poznaniu). Przeprowadzona w lutym 2012 r. ocena stopnia zaawansowania internetowych narzędzi komunikacji społecznej wypadła relatywnie dobrze: wszystkie badane

Tabela 5

Ocena łączna wybranych stron internetowych

Kryterium oceny	Punktacja łączna				
	Warszawa	Kraków	Łódź	Wrocław	Poznań
„przejrzystość”	3,5	3,5	4	3	4
„przeźrzenność”	1,5	1	0,5	3	1,5
„interaktywność”	2,5	3	2	2	3,5
Suma (max = 12 pkt)	7,5	7,5	6,5	8	9

miasta oferują już na swoich stronach mniejszy lub większy zakres form współpracy z mieszkańcami (punktacja w przedziale 6-8 pkt, a w przypadku Poznania nawet 9 pkt – zob. tab. 5).

Ujęcie zagadnień e-partycypacji w podziale na „przejrzystość”, „przeźrzenność” oraz „interaktywność” pozwala na określenie najczęściej stosowanych narzędzi w zakresie komunikacji społecznej. Są to: udostępnianie obowiązujących i wyłożonych do publicznego wglądu dokumentów planistycznych, opracowanie kompleksowych map internetowych z możliwością indywidualnego doboru wyświetlanych treści, udostępnianie wzorów pism (wniosków i uwag do dokumentów planistycznych) oraz publikowanie zarządzeń władz dotyczących rozpatrzenia wniosków i rozstrzygnięcia uwag. Wymienione usługi są dobrym punktem wyjścia do dalszego rozwoju e-partycypacji. Z kolei do najważniejszych mankamentów komunikacji społecznej w Internecie należy zaliczyć przede wszystkim: brak ogólnych informacji dotyczących ustawowych procedur planistycznych ze wskazaniem etapów, w których mogą brać udział mieszkańcy, bardzo ograniczone możliwości wyboru lokalizacji na funkcjonujących obecnie mapach internetowych, brak możliwości eksportowania uzyskanych informacji do popularnych formatów plików oraz skąpą ofertę pozaustawowych form partycypacji społecznej.

Przyjęta w opracowaniu kompleksowa metoda analizy stron internetowych okazała się przydatna do badania poziomu zaawansowania procesów e-partycypacji w Polsce. Uzyskane wyniki są mierzalne i porównywalne. Niemniej takie selektywne podejście do zagadnienia partycypacji społecznej w Internecie można zakwestionować wskazując na jego jednostronność i wybiórczość. Rzeczywiście, przeprowadzone badania podlegały dwóm istotnym ograniczeniom. Po pierwsze, wybrane strony internetowe oceniano tylko z punktu widzenia ich potencjalnych użytkowników (mieszkańców, inwestorów), bez uwzględnienia stanowiska władz samorządowych w tej sprawie. Z pewnością badanie opinii pracowników magistratów rzuciłoby nowe światło na zagadnienia e-partycypacji; nie zmieniłoby jednak wystawionych ocen. Nic bowiem bardziej nie przekonuje o otwartości samorządowców na współpracę z mieszkańcami, jak wdrażanie skutecznych, nowoczesnych, zdalnych narzędzi komunikacji społecznej. Drugim ograniczeniem był celowy i zawężony wybór przedmiotu badań – stron internetowych 5 największych miast Polski. Rozwój e-partycypacji następuje z pewnością również w innych częściach kraju, jednak przyjęty tu zakres badań pozwala na obserwację postępów, jakie czynią w tej dziedzinie liderzy rozwoju społeczno-gospodarczego. Dzięki temu możliwe będzie w przyszłości przeprowadzenie podobnych, dalszych studiów nad internetowymi narzędziami komunikacji społecznej.

Jak widać, Internet daje szerokie możliwości rozwoju usług e-administracji, stwarza również szanse na uspołecznienie procesów decyzyjnych, na większe zaangażowanie społeczności lokalnych w działania na rzecz ich środowiska. Przeprowadzone badania wskazują na rosnące znaczenie narzędzi internetowych w rozwoju demokracji lokalnej w Polsce. Potencjał ten jest jednak jeszcze nie w pełni wykorzystany. Jak zatem stymulować rozwój e-demokracji w planowaniu przestrzennym? Odpowiedź wydaje się prosta: techniki e-partycypacji muszą być doskonalone na drodze prób i błędów (por. De Cindio, Peraboni 2009). Największe miasta naszego kraju mają już pierwsze udane próby za sobą.

Literatura

- Andrzejewska M., Baranowski M., Fiedziukiewicz K., Kowalska A., Matusiewicz J. M., Rusztecka M., Roo-Zielińska E., Solon J., 2007, *O partycypacji społecznej w planowaniu przestrzennym. Zastosowania geowizualizacji w celu wzmocnienia udziału społecznego w planowaniu przestrzennym*. Participatory Spatial Planning in Europe, Warszawa, Dokument dostępny w Internecie: http://www.gridw.pl/pspe/movies/O%20partycypacji_spoecznej.pdf (dostęp 19.01.2009).
- Antunes P., Sapateiro C., Zurita G., Baloian N., 2010, *Integrating Spatial Data and Decision Models in an E-Planning Tool*. "Lecture Notes in Computer Science", t. 6257, Collaboration and Technology, s. 97-112.
- Bass S., Dalal-Clayton B., Pretty J., 1995, *Participation in Strategies for Sustainable Development*. Environmental Planning Issues, nr 7, May.
- Batorski D., Olcoń-Kubicka M., 2006, *Prowadzenie badań przez Internet – podstawowe zagadnienia metodologiczne*. „Studia Socjologiczne”, nr 3(182), s. 99-131.
- Batorski D., Olechnicki K., 2007, *Wprowadzenie do socjologii Internetu*. „Studia Socjologiczne”, nr 3(186), s. 5-14.
- Budthimedhee K., Li J., George R. V., 2002, *E-Planning. A Snapshot of the Literature on Using the World Wide Web in Urban Planning*. "Journal of Planning Literature", 17.
- Cabiddu F., 2010, *The Use of Web Services for Inclusive Decision Process: Towards the Enhancement of e-Democracy*, "Information Systems: People, Organizations, Institutions, and Technologies", część 1, s. 39-47.
- Coleman S., 2007, *E-democracy: the History and Future of an Idea*, [w:] *The Oxford Handbook of Information and Communication Technologies*, D. Quah, R. Silverstone, R. Mansell, C. Avgerou (red.). Oxford University Press, Oxford.
- Damurski Ł., 2010, *Rola planisty przestrzennego w procesie partycypacji społecznej: zachodnie idee a polska rzeczywistość*, [w:] *Gospodarka przestrzenna społeczeństwu*, W. Ratajczak, K. Stachowiak (red.). Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań, s. 99-108.
- De Cindio F., Peraboni C., 2009, *Fostering e-Participation at the Urban Level: Outcomes from a Large Field Experiment*. "Lecture Notes in Computer Science", t. 5694, Electronic Participation, s. 112-124.
- Demchak C., Friis C., La Porte T. M., 2000, *Webbing Governance: National Differences in Constructing the Public Face*, [w:] *Handbook of Public Information Systems*, G. D. Garson (red.). New York, Marcel Dekker.
- European Commission, 2010, *Digitizing Public Services in Europe: Putting Ambition into Action*. 9th Benchmark Measurement. Dokument dostępny w internecie: http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/cf/document.cfm?action=display&doc_id=747 (dostęp 1.02.2012).

- Fukuyama F., 1989, *The End of History*. „The National Interest”, Summer.
- Gil-Garcia J. R., Gonzalez-Miranda F., 2010, *E-government and Opportunities for Participation. The Case of the Mexican State Web Portals*, [w:] *Citizens and e-government: Evaluating Policy and Management*, C. Reddick (red.). Hershey, PA, IGI Global, s. 56-74.
- Grodzka D., 2007, *E-administracja w Polsce*. Infos – zagadnienia społeczno-gospodarcze, nr 18, 5 lipca.
- Hague C., 2004, *A Commonwealth Perspective*. In *Habitat Debate*, t. 10, nr 4: A Future for Urban Planning? UN-HABITAT, Nairobi.
- Hausner J. (red.), Górniak J., Mazur S., Koldras S., Paszkowska R., 1999, *Komunikacja i partycypacja społeczna. Poradnik*. Kraków. Dokument dostępny w Internecie: www.msap.ae.krakow.pl/doki/komunik.pdf (dostęp 19.05.2008).
- Healey P., 1997, *Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies*. UBC Press, Vancouver.
- Hirt S., Stanilov K., 2009, *Twenty Years of Transition: the Evolution of Urban Planning in Eastern Europe and the Former Soviet Union, 1989-2009*. Human Settlements Global Dialogue Series, nr 5, UN-HABITAT, Nairobi.
- Jakubowski M., 2001, *Partycypacja społeczna w podejmowaniu decyzji publicznych*. Wydział Rozwoju Gminy Warszawa-Bemowo. Dokument dostępny w Internecie: http://www.wne.uw.edu.pl/mjakubowski/publikacje/Partycypacja_ksiazka.pdf (dostęp 24.02.2007).
- Lourenço R. P., Costa J. P., 2010, *e-Participation: A Discursive Approach*, “Advances in Group Decision and Negotiation 1”, t. 5, e-Democracy, część 3, s. 163-184.
- MacEachren A., Brewer I., 2004, *Developing a Conceptual Framework for Visually-Enabled Geocolaboration*. “International Journal of Geographical Information Science”, s. 18, 1-34.
- Marczewska-Rytko M., 2001, *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*. Wyd. Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie, Lublin.
- Narang, S., Reutersward, L., 2006, *Improved Governance and Sustainable Urban Development. Strategic Planning Holds the Key*. „European Journal of Spatial Development”, April.
- Parysek J. J., 2010, *Gospodarka przestrzenna i rola partycypacji społecznej w procesie planowania przestrzennego*, [w:] *Gospodarka przestrzenna społeczeństwu*, W. Ratajczak, K. Stachowiak (red.). Tom 1, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Pawłowska K., 2008, *Przeciwdziałanie konfliktom wokół ochrony i kształtowania krajobrazu. Partycypacja społeczna, debata publiczna, negocjacje*. Politechnika Krakowska im T. Kościuszki, Kraków.
- Pearce D. W., 1994, *Blueprint 3*. London, Earthscan.
- Przybylska A., 2007, *Wzory komunikowania w Internecie między samorządem a mieszkańcami*. „Studia Socjologiczne” 3(186), s. 85-114.
- Sabo O., Flak L. S., Sein M. K., 2011, *Understanding the Dynamics in e-Participation Initiatives: Looking through the Genre and Stakeholder Lenses*, “Government Information Quarterly”, 28 (2011), s. 416-425.
- Sandoval-Almazan R., Gil-Garcia J. R., 2012, *Are Government Internet Portals Evolving towards More Interaction, Participation, and Collaboration? Revisiting the Rhetoric of E-government among Municipalities*. “Government Information Quarterly”, 29, s. 72-81.
- Selle K., 2000, *Was? Wer? Wie? Warum? Voraussetzungen und Möglichkeiten einer nachhaltigen Kommunikation*. Arbeitsmaterialien für Studium und Praxis, Dortmund.
- Sisk T., 2001, *Digital Democracy in the 21st Century City*. “International Institute for Democracy and Electoral Assistance. International IDEA News” (http://archive.idea.int/newsletters/2001_10/opinion.htm – accessed 18.01.2009).

- Sulek A., 2009, *Doświadczenie i kompetencje obywatelskie Polaków*, [w:], *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, J. Czapiński, T. Panek. Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Szuba B., 2006, *Wstęp do planowania cyberprzestrzennego*, [w:] *Urbanistyka w działaniu. Teoria i praktyka*, T. Ossowicz, T. Zipsler (red.). II Kongres Urbanistyki Polskiej, Wrocław 6-8 września 2006, „Urbanista”, Warszawa.
- URBACT, 2008, *European Handbook for Participation. Participation of Inhabitants in Integrated Urban Regeneration Programmes as a Key to Improve Social Cohesion*. Rome.
- Ustawa z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. nr 80 poz. 717 ze zm.).

Strony internetowe:

- Bank Danych Lokalnych GUS, 2012, http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks (dostęp 4.02.2012).
- Baza Dobrych Praktyk, 2012, <http://www.dobrepraktyki.pl/index.php?p1=11> (dostęp 1.02.2012).
- Dialog społeczny. Serwis Urzędu Miasta Krakowa, 2012, <http://www.dialogspoleczny.krakow.pl/> (dostęp 2-9.02.2012).
- ePUAP – elektroniczna Platforma Usług Administracji Publicznej, 2012, <http://epuap.gov.pl/wps/portal/> (dostęp 9.02.2012).
- International Journal of E-Planning Research (IJEPR), 2012, <http://www.igi-global.com/journal/international-journal-planning-research-ijepr/44994> (dostęp 2.02.2012).
- Konsultacje Społeczne. Miasto Stołeczne Warszawa, 2012, <http://konsultacje.um.warszawa.pl/> (dostęp 2-9.02.2012).
- Kraków, 2012, <http://www.krakow.pl/> (dostęp 2-9.02.2012).
- Mapa Warszawy, 2012, <http://www.mapa.um.warszawa.pl/> (dostęp 2-9.02.2012).
- Miasto Stołeczne Warszawa, 2012, <http://www.um.warszawa.pl/> (dostęp 2-9.02.2012).
- Miejska Pracownia Urbanistyczna w Łodzi, 2012, <http://www.mpu.lodz.pl/page/index.php?str=217&action=showMap> (dostęp 2-9.02.2012).
- Miejska Pracownia Urbanistyczna w Poznaniu, 2012, <http://www.mpu.pl/plany.php> (dostęp 2-9.02.2012).
- Poznań beta. Miasto know-how, 2012, <http://www.poznan.pl/> (dostęp 2-9.02.2012).
- Przeglądarka Opracowań Kartograficznych, 2012, <http://planowanie.um.krakow.pl/bppzoom/index.php> (dostęp 2-9.02.2012).
- System Informacji Przestrzennej Wrocławia, 2012, <http://sip.um.wroc.pl/agsjarc/mapviewer.jsf?width=861&height=540> (dostęp 2-9.02.2012).
- The Parliamentary Office of Science and Technology, *E-democracy*, 2009. “Postnote”, No. 321, <http://www.parliament.uk/documents/post/postpn321.pdf> (dostęp 2.02.2012).
- Urząd Miasta Łodzi, 2012, <http://uml.lodz.pl/> (dostęp 2-9.02.2012).
- Wrocław miasto spotkań, 2012, <http://www.wroclaw.pl/index,1.dhtml> (dostęp 2-9.02.2012).